

УДК [94(470.24):2-7]”09/1156”

Ілля ТИМЧУК

ЦЕРКОВНА ОРГАНІЗАЦІЯ НОВГОРОДА ВЕЛИКОГО В КІНЦІ X – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XII ст.

У статті автор аналізує церковну організацію середньовічного Новгородського, а також процес формування Новгородської єпископії. Вказує, що християнська релігія утвердилася в процесі створення єпископії та будівництва культових споруд. Також детально характеризує церковно-адміністративну структуру Новгородської єпископії в кінці X – першій половині XII ст.

Ключові слова: Київська Русь, християнство, Новгород Великий, єпископія, єпископ.

Ілля ТИМЧУК

ЦЕРКОВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ НОВГОРОДА ВЕЛИКОГО В КОНЦЕ X – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XII в.

В статье автор анализирует церковную организацию средневекового Новгородского, а также процесс формирования Новгородской епископии. Указывает, что христианская религия утвердилась в процессе создания епископии и строительства культовых сооружений. Также подробно характеризует церковно-административную структуру Новгородской епископии в конце X – первой половине XII в.

Ключевые слова: Киевская Русь, христианство, Новгород Великий, епископ, епископия.

Ілля ТИМЧУК

ECCLESIASTICAL ORGANIZATION OF THE GREAT NOVGOROD IN THE LATE OF X – THE FIRST HALF OF XII CENTURIES

Research Christianization of the Rus enables to trace changes in the outlook of ancient people and to trace the formation of the church organizations. Formation of Novgorod and several bishops in the territory of Russia due to the increased number of Christianized lands and the establishment of Kyiv Metropolis, which gave the church the right to exercise control, to create the episcopal chair. Significant impact on the development of the church organization of the Rus was Byzantium. The transition of the Russian church under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople associated with loss of autonomy arhyepyskopiyeu Ohrid, which was in the territory of the Bulgarian kingdom. Thus, the Kyiv Metropolis came under the jurisdiction of Constantinople.

Recently, this topic has become very relevant, because today there is a fairly significant number of works and studies on the subject. First of all it is necessary to mention the work of E. Golubinsky, V. Petrushko, N. Povarovo, A. Khorosheva. Their work is characterized by a church administrative structure Novgorod bishop

in the context. X - the first half of the twelfth century. Examined peculiarities of Christianity population of the Russian state.

In, bishops overwhelmingly chosen representatives of noble families, which was due to the influence of the Byzantine Church. In the Byzantine Empire there was a tradition according to which a person who has been elected to the rank of bishop had to pay for his own ordination, therefore, the representatives of the lower levels of society have not been able to become bishops.

Election to the episcopal chair consisted of four phases: 1 election; 2 test; 3 ordination; 4 adoption protege church community.

Novgorod bishop was headed by Joachim Korsunianin, Ephraim Zhydyata Luke, Stephen, Theodore, Herman, Nikita, John Papin, Nifont, Arkady.

Novgorod Bishops in relation to the prince's power kept the established traditions which provided: 1 in political matters not defend their interests, and support one of the parties; 2 not to participate in the established legislation and resolve political issues through personal influence. The bishops acted as the ideological and political factors that affect the solution of political, social and economic issues.

Thus, in the establishment of Christianity in the Russian land among the first bishopric was established Novgorod. With the development of democratic processes in medieval Novgorod tradition of electing bishops formed and waged a struggle for autonomy status.

Keywords: *Kievan Rus, christian, Novgorod the Great, bishopric, bishop.*

Дослідження християнізації Руської держави дає можливість прослідкувати зміни в світогляді давньоруського населення та простежити формування церковної організації. Формування Новгородської та ряду єпископій на території Русі пов'язаний із збільшенням кількості християнізованих земель і заснуванням в Києві митрополії, що давало право здійснювати церковне управління, створювати єпископські кафедри [45, с.33]. Значний вплив на розвиток церковної організації Руської держави мала Візантія. Перехід Руської церкви під юрисдикцію Константинопольського патріархату пов'язаний з втратою автономії Охридською архієпископією, яка знаходилася на території Болгарського царства. Таким чином Київська митрополія перейшла під юрисдикцію Константинополя [25, с.36].

Останнім часом дана тема стала актуальною, також з'явилася значна кількість досліджень з цієї тематики. Передусім варто згадати роботи Е. Голубінського [6, 7], В. Петрушко [25], Н. Поварової [26], А. Хорошева [44]. У їхніх роботах характеризується церковно-адміністративна структура Новгородської єпископії у кінці X – першій половині XII ст. Розкриваються особливості прийняття християнства населенням Руської держави. Однак, не висвітлюється роль єпископів в політичному житті Новгород Великого.

У формуванні єпархій як церковно-адміністративних одиниць, дослідники виділяють три етапи:

I. Кінець X – перша чверть XI ст., створення єпископських кафедр в Новгороді, Білгороді, Чернігові, Перемишлі, Турові, Полоцьку, Переяславі та Володимирі-Волинському;

II. Друга половина XI ст. – поширення єпископського управління по всій Руській державі;

III. XII-XIII ст. – в результаті становлення поліцентричної системи державного управління кожне князівство прагнуло створити власну єпископію. Єпископські кафедри виникли в Смоленську, Рязані, Володимирі-Суздальському. Наявність єпархії було свідченням політичної незалежності князівства. В XII ст. Новгородська єпископія здобула титул архієпископії, отримавши визнання Київської митрополії, але не була визнана Константинопольською патріархією [26, с.99-100].

Новгородська єпархія згадується в списку митрополій Константинопольського патріархату, виданому в період правління імператора Мануїла I Комніна (1143-1180): „[Митрополії] Великої Росії [підпорядковуються єпископії]: 1. Білгородська, 2. Новгородська, 3. Черніговська, 4. Полоцька, 5. Володимирська, 6. Переяславська, 7. Суздальська, 8. Туровська, 9. Каневська, 10. Смоленська, 11. Галицька” [39].

Для дослідження процесу формування церковно-адміністративної структури можна було б використати єпископські листи, які набули поширення у Візантійській імперії та Римі, однак на теренах Руської держави традиція видачі даних листів не сформувалася, що зумовлено тим, що існування Руської держави не збігається з діяльністю апостолів, відсутністю писемності та пізнім прийняттям християнства [39].

Церковно-адміністративна структура, що існувала у Візантійській імперії, була змодельована на землях Давньоруської держави. На думку А. Мусіна, терміни „єпархія” та „прихід” стосовно Руської держави використовуються із рядом обмежень. „Прихід” як штучне об’єднання християн, об’єднаних територією проживання, вперше вживається в писемних джерелах, датованих 1485 р. В Уставі Ярослава Мудрого про митрополичі суди використовуються терміни: „преділ”, „переїзд”, „уїзд” – слова грецького походження для ідентифікації церковних общин, які в XV-XVI ст. перетворилися в адміністративно-територіальні округи [22, с.19-20].

Єпископія в Новгороді сформувалася відповідно до існуючої феодално-ієрархічної системи тогочасного суспільства. На думку

українського історика В. Рички, існування до середини XI ст. єдиної митрополії, у підпорядкуванні якої перебували єпископії, свідчить про існування єдиної державної структури, що відповідало політичному та економічному розвитку Руської держави [29, с.5].

На Русі єпископи в переважній більшості обиралися із представників знатних родів, що було пов'язано із впливом візантійської церкви. У Візантійській імперії існувала традиція, згідно з якою особа, яка обиралася в сан єпископа, мала заплатити за власну хіротонію, таким чином, представники нижчих верств суспільства не мали можливості стати архієреями [6, с. 349].

Обрання на єпископську кафедру складалося з чотирьох етапів: 1) обрання; 2) випробування; 3) хіротонія; 4) прийняття ставленика церковною общиною [22, с.46].

Іконографія собору св. Софії в Києві розкриває особливості богослужбового одяння єпископів, яке складалося з: підрясника, епітрахилі, набедреника, фелоні та омофора. Митра, яка є складовою сучасного одяння єпископа, в давньоруський період, не носилася. Отже, в перші століття християнства на Русі єпископи відрізнялися від священників наявністю омофора, який одягався зверху фелоні [20, с.37].

Особи, які обиралися в єпископи, якщо були одружені, мали розлучитися. В новелах Юстиніана зазначалося: „Рукопокладати в єпископи, вибраних достойних, які не мають дітей, не живуть із жінкою, які залишили дружину, з'єдналися з церквою, перебували в утриманні, а замість дітей мали б християнський народ”. Рішенням Антіохійського (IV ст.) та Трульського (VII ст.) соборів було виключено із церковних правил згадування про дружину та заборонено єпископам одружуватися, однак були сформовані правила щодо утримання єпископських дітей. Таким чином, особи, обрані в єпископський сан з білого духівництва, мали надавати матеріальну допомогу своїм сім'ям [14, с.14-21].

Переважно в єпископи обирали монахів, однак були винятки, що характерно для Новгородської республіки, коли в архієреї могли бути обрані прихожани, священники, які були представниками білого духівництва, наприклад, Київський митрополит Іларіон (1051 р.); новгородські владика: Іоанн (1110 р.), Ілля (1164 р.), Гавриїл (1186 р.) та Ростовський єпископ Іоанн (1190 р.) та належали до єпископських кліросів [6, с.354]. Єпископські кліроси були колегією пресвітерів. Членами кліроса були соборні священнослужителі та архієрейські чиновники. Проте на Русі не сформувалася чітка ієрархія клірошан.

Єпископи згідно з церковними традиціями середньовіччя не переводилися з кафедри на кафедру [25, с.52-53].

За церковними канонами, вибори в єпископи здійснювалися собором єпископів на чолі з митрополитом без участі представників влади, втручання якої заборонялося. На Русі сформувалася традиція, що світська влада безпосередньо брала участь у виборах єпископів. В Новгороді єпископи до першої половини XII ст. не обиралися, їх присилали. В літописах немає точної вказівки на те, хто направляє єпископів на Новгородську кафедру – київський князь чи митрополит. Однак в другій половині XII ст. новгородці відмовилися приймати удільних князів, яких делегував київський князь [6, с.360].

Одна із перших єпископій була створена в Новгороді. Російський історик Я. Щапов створення єпископії датує 996-999 рр [45, с.34]. Після утворення єпископії в Новгороді було встановлено титул новгородського владика – “Великоновгородський і Псковський”. Єпископи очолювали Новгородську кафедру до 1166 р., потім в Новгороді була створена перша архієпископія, з 1589 р – митрополія [2, с.3-4].

Управління єпископією архієрей здійснював за допомогою кліросів та намісників. Намісники управляли містами епархії та мали широкі повноваження, окрім права здійснювати таїнство хіротонії [25, с.53].

Першим новгородським єпископом був Іоаким Корсунянин. В джерелах немає достовірних даних про те, в якому священному сані перебував Іоаким до архієрейської хіротонії. В 995 р. єпископ Іоаким заснував чоловічий монастир та побудував церкву Різдва Пресвятої Богородиці. На кафедрі Іоаким перебував 38 років. Помер в 1030 р., похований в церкві Богоотець Іоакима та Анни [31, с.24-31].

В 1030-1035 рр. Новгородську кафедру очолював Єфрем, який здійснював керівництво єпископією, не маючи єпископського сану [15, с.41]. У 1030 р. князь Ярослав відкрив у Новгороді народне училище, в якому навчалося 300 осіб, яких готували до служіння в священному сані та державної служби. В 1034 р. князь Ярослав Мудрий замість єпископа Єфрема, який за походженням був грек, запросив на Новгородську кафедру Луку Жидяту, який був рукопокладений собором руських єпископів в 1051 р. у соборі св. Софії в Новгороді [36, с.33-34]. Відсторонивши від управління Новгородською кафедрою єпископа Єфрема, князь Ярослав в протидію Візантійській імперії зберіг за собою право призначати єпископів, адже Візантія використовувала церкву як інструмент політичного впливу на Руську державу [31, с.34-35].

У 1035 р. князь Ярослав відправився до Новгороду для призначення на удільний князівський престол сина Володимира. Навколо князя Володимира, якому було 14 років, Ярослав Мудрий створив вірне оточення. Одним з радників князя став єпископ Лука. Освіту владика Лука отримав у школі, заснованій першим новгородським єпископом Іоакимом Корсунянином [15, с.43-44].

В 1055 р. вигнаний з Новгороду єпископ Єфрем посів Київську митрополічу кафедру, що підтверджується знахідкою печатки з написом: „Господи, допоможи Єфрему протопродру і митрополиту Русі”. Термін „протопродр” означає радник. Таким чином, владика Єфрем був радником патріарха Михаїла Кируларія або імператора Михаїла VI Стратоніка, адже протопродрами були особи, які належали до вищих придворних чинів і входили до складу неофіційної ради при імператорі [47, с.45-47].

В результаті суперечок з митрополитом Єфремом владика Лука три роки був ув'язнений в Києві. Повернувшись до Новгороду, єпископ Лука написав „Повчання”, в якому описані обов'язки православних християн щодо церкви, та окреслив основні положення православної віри, а саме: „Передусім, брати дану заповідь повинні ми, всі християни, здійснювати: вірувати в єдиного Бога, в Трійці славимого, Отця і Сина і Святого Духа, як навчили апостоли, затвердили святі отці. Віруйте воскресінню, життю вічному, вічним стражданням грішників. Не лінуйтеся в церкву ходити на заутреню, на обідню, на вечірню; Богу поклонись, а потім лягай спати. В церкві стійте зі страхом Божим, не розмовляйте, не думайте про щось інше, але моліть Бога всіма думками, щоб простив Він вам гріхи”. Щодо ставлення до оточуючих єпископ Лука виділяє такі обов'язки: „Любов майте до всіх людей, а більше до братії, і не буде у вас одне на серці, а інше на вустах; не копай ближньому яму, щоб Бог не кинув вас у ще гіршу. Терпіть образи, не платіть злом за зло; один одного хваліть, і Бог вас похвалить. Не роби суперечок між ближніми, щоб не називали тебе сином диявола, помири, і будеш сином Богу. Не суди брата думкою, згадуючи свої гріхи, і тебе Бог не осудить” [31, с.37]. Владика Лука займався також перекладом книг з грецької на слов'янську мову, однак його праці не збереглися [36, с.34].

Єпископ Лука проводив місіонерську діяльність серед народів, які проживали на узбережжі Білого моря і на схід до Уральського хребта. В XI ст. населення, яке проживало на берегах Печори і Північної Двіни, були християнізовані, а у XII ст. створені перші монастирі [31, с.36].

В останні роки перебування на єпископській кафедрі на єпископа Луку було зведено наклеп. Один із прислуги єпископа Дутик із своїми однодумцями Дем'яном і Кузьмою відправились в Київ до митрополита Єфрема. Єпископ помер 15 жовтня 1059 р. [15, с.49]. Про смерть єпископа Луки літописець повідомляє: „В літо 6567, 15 жовтня, преставився єпископ новгородський Лука, ідучи із Києва... і покладений у Великому Новгороді за святою Софією і був в єпископії 23 роки” [27, с.212]. Поховання владики Луки описано в „Житії святителя Никіти”: „Зробили кам'яний гріб, на верхній кам'яній плиті поміщено зображення чесного хреста ... і відкрити його звелів архієпископ і побачили мощі святительські. Взяли мощі архієпископи і внесли в притвор великої церкви. Поховали єпископа Луку, який є від хрещення нашого другий єпископ Великому Новгороду” [31, с.41].

За період архієрейського служіння Луки в Новгороді було створено Ярославів двір, де збиралося народне віче. Відбувся поділ Новгороду на кінці: Словенський, Неревський, Горнічеський, Людин та Плотінський [15, с.50].

Після єпископа Луки Новгородську кафедру очолювали єпископи: Стефан(1060-1068рр.), Феодор(1069-1078рр.), Герман(1078-1096рр.). За період їхнього архієрейського служіння відбулося захоплення Новгороду полоцьким князем Всеславом Брячиславичем, посилення язичництва та будівництво першого жіночого монастиря в Новгороді [15, с.56-60; 31, с. 44-45].

У 1097 р. Новгородську кафедру посів чернець Києво-Печерського монастиря Никіта. В XII ст. чорноризець Полікарп описав єпископа Никіту: „За великі справи його було обрано єпископом Новгороду, здійснив великі знаміння; помолився і пішов дощ, який погасив пожежу, і тепер із святими вшановують святого і блаженного Никіту” [36, с.34].

Період архієрейського служіння Никіти збігся із князюванням в Новгороді Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха. При єпископі Никіті було побудовано ряд церков, зокрема Благовіщення Пресвятої Богородиці на Городищі. Незадовго до смерті єпископ Никіта виявив бажання розписати собор св. Софії, однак його воля була виконана посмертно. В політичному житті Новгороду владики Никіта активної участі не брав. Помер владики 31 січня 1107 або 1108 року [31, с.68-72].

У 1108 р. Новгородську єпископську кафедру очолив Іоанн Папін. Діяльність єпископа Іоанна збіглася із князюванням Мстислава Володимировича і Всеволода Мстиславича. При єпископі Іоанні

відбулося перенесення із Києва до Новгороду через озеро Ільмень чудотворної ікони святителя Миколая. Літопис так описує цю подію: “В літо від створення світу 6621 (1113 р.) князь Мстислав, невідомо від чого захворів. Його хвороба з кожним днем посилювалася. Відчуваючи важкий біль, він з молитвою про зцілення звернувся до Господа і прикликав на допомогу великого угодника Божого Миколая, моці якого незадовго до того часу були перенесені із Мир Лікійських в Бар. В одну ніч святитель сам з’явився князю і сказав йому: „Чому сумуєш князю? Якщо бажаєш одужати, відправ в Києво-Софійський храм за іконою Миколая Чудотворця...” [15, с.79-80].

Церква була складовою частиною політики новгородських князів. Зокрема, князь Всеволод Мстиславич видав Уставну грамоту церкві Івана Предтечі, яка отримала назву „Рукопис князя Всеволода” і „Церковний устав князя Всеволода”. Щодо датування пам’ятки серед істориків немає спільної думки. А. Зимін датує XIV ст., а М. Тихомиров – XII ст. На думку С. Юшкова, „Устав” створений на основі „Устава Володимира” третьої редакції, яка датується XIII ст. Дешифровка криптограм на „Уставі Всеволода”, проведена російським істориком В. Яніним, дала змогу встановити, що ім’я Всеволод, яке фігурує в „Уставі”, не належить Всеволоду-Гавриїлу Мстиславичу. Дослідник встановив, що князя Всеволода в хрещенні звали Петром, князювання якого датується першою половиною XIII ст. [46, с.89-92]

Владика Іоанн брав активну участь в житті Новгороду. В 1127 р. в результаті розливу р. Волхов і ранніх заморозків в Новгородській землі відбувся голод. Мешканці міста харчувалися м’ясом коней, листям липи, корою берези та мохом. Під час голоду владика Іоанн здійснював харчування сиріт та іноземців. У 1130 р. єпископ Іоанн відмовився від управління новгородською єпархією, що було пов’язано із політичними подіями, які відбулися в місті. Населення Новгороду підняло повстання проти князя Всеволода, здійснило напад на будинки князівських бояр – Данислава і Ноздрича. Новгородське повстання призвело до того, що бояри були викликані до Києва для того, щоб присягнути князю у вірності. Мешканці Новгороду розраховували на підтримку єпископа Іоанна, однак вони її не отримали, що послужило усуненню Іоанна Попіна з архієрейської кафедри [15, с.81-82]. В Новгородському третьому літописі про цю подію повідомляється: „В літо 6638 [1130]. Єпископ Іоанн Новгородський відрікся єпископії, був на престолі володарювання свого 20 років. Того ж літа покладений був Великому Новгороду єпископ Ніфонт, взятий з Печерського монастиря в Києві...” [27, с.214]. Ще однією причиною усунення владики Іоанна з кафедри

було прагнення отримати для Новгородської єпископії статус автономії. Автономістські прагнення єпископа Іоанна відображені у виданій ним буллі, в якій на звороті поміщене зображення пророка Іоанна Богослова замість зображення Богородиці „Знамення” [44, с.26].

На початку XII ст. Київська митрополія почала втрачати контроль над Новгородською єпископією. М. Амосов так охарактеризував цю тенденцію: „В половині XI ст. великий князь Всеволод Ярославич Переяславський затвердив єпархію в Переяславі Руському, де деякі митрополити київські мали перебувати до періоду Єфрема; для того, що в Києві не був добудований митрополичий дім: а Єфрем спочатку побудував в Переяславі кам'яний будинок, поставив там вікарного єпископа. Якщо митрополит перебуває в Переяславі, тоді і землі, підпорядковані йому, підпадають в залежність від Переяслава, а не Києва на час перебування його митрополита в Переяславі”. Таким чином, Новгород потрапив в залежність від Переяслава [3, с.35].

Протягом 1130-1157 рр. Новгородську кафедру очолював єпископ Ніфонт. Владика Ніфонт, у миру Нікіта, походив з багатой сім'ї. Після смерті батьків Нікіта прийняв чернечий постриг в Києво-Печерському монастирі. Обрання Ніфонта на Новгородську кафедру було підтримане князем та священнослужителями Новгорода. Архієрейська хіротонія була здійснена Київським митрополитом Михаїлом [15, с.89].

В Новгороді сформувалася традиція, згідно з якою особи, обрані в єпископи, отримували право видавати іменні булли. Наприклад, єпископ Ніфонт видав чотири булли. На печатках на лицевій стороні було поміщено зображення Пресвятої Богородиці „Знамення”, на звороті – напис: „Пресвята, поглянь на мене, Ніфонта Новгородського” [47, с.53-54].

У результаті досліджень в одному з новгородських храмів було знайдено антиминос, освячений архієпископом Ніфонтом в 1149 р. На антиминосі було записано такий текст: „Жертовник святого мученика Георгія освячений від Ніфонта при благочестивому князі Георгії синові Мономаха, місяця Вересня 1-го, в літо 6657р.” На думку І. Беляєва, напис з антиминосу вказує на два аспекти. По-перше, Ніфонт називає себе архієпископом; по-друге, єпископа Ростовського Нестора, який в давньоруській церковній ієрархії стояв нижче новгородського єпископа, новгородський архієрей визнавав старше себе. Ніфонт визнав залежність від Ростовського єпископа, щоб вийти з-під юрисдикції Київської митрополії та отримав від Нестора чин архієпископа [4, с.107].

Владика Ніфонт виступив активним учасником примирення Новгород та Києва. У 1134 р. в Новгороді відбулося повстання, причиною якого став невдалий похід на Суздаль князя Всеволода. Про повстання в Новгороді було повідомлено митрополита Михаїла, який піддав анафемі мешканців Новгородської землі. Однак на прохання владики Ніфонта Київський митрополит відмовився від свого рішення. В 1135 р. чернігівські князі з династії Ольговичів оголосили війну київському князю Ярополку. У протистоянні київського та чернігівського князів єпископ Ніфонт виступив у ролі миротворця. За порадою архієрея новгородський князь відправив до Києва для встановлення миру посадника Мирослава. Однак поїздка посадника не принесла позитивних результатів. Щоб зупинити міжусобну війну, єпископ Ніфонт відправився з проповіддю по містах Русі. Таким чином, діяльність владики Ніфонта сприяла укладенню миру між київськими та чернігівськими князями [15, с.90-91].

Будучи активним громадським діячем, владики Ніфонт у 1148 р. відправився у Володимир до князя Георгія з проханням звільнити захоплених мешканців міста Торжок. Розвиток демократичних процесів в Новгороді призвів до того, що місцевий єпископ отримав право рекомендації князя місцевому населенню. У 1154 р. єпископ Ніфонт вирушив у Суздаль запросити на князівський престол Мстислава замість Давида Ростиславича [15, с.92].

Перебуваючи в Константинополі, Київський митрополит Михаїл видав грамоту, в якій заборонив обирати митрополитів з русичів. Однак у 1147 р. князь Ізяслав Мстиславич скликав собор руських єпископів для обрання митрополита. Одним з учасників був новгородський єпископ Ніфонт, який виступив з промовою, в якій зазначив: „Обрання митрополита без патріаршого благословення суперечить приданням святої Східної церкви, яка просвітила святим хрещенням Руську землю, дала першого митрополита Михаїла від престолу Константинопольського і до цього часу не переставала турбуватися про добробут Руської церкви з материнською ніжністю”. Рішенням помісного собору митрополитом було обрано ченця Климента. Хіротонія Климента була здійснена згідно з традицією перших століть християнства покладанням частини тіла канонізованого святого. Климента було рукопокладено в митрополичий сан головою святого Климента папи Римського. Владика Ніфонт відмовився спільно з митрополитом Климентом здійснювати божественну літургію, тим самим не визнавши його хіротонію. Протистояння між Ніфонтом та Климентом закінчилося засланням першого у 1149 р. в

Києво-Печерський монастир [15, с.94-95]. В цьому ж році Ніфонт був звільнений князем Юрієм Долгоруким та отримав чин архієпископа від Константинопольського патріарха. Після смерті архієпископа Ніфонта архієреї в Новгороді почали обиратися, а не призначатися з Києва [43, с.12].

Підтримку єпископу Ніфонту висловив Константинопольський патріарх Микола IV Музалон у своєму посланні: „У Святому Дусі і співслужителю нашого смирення доброму пастирю Христового стада словесних овець, господину єпископу Великого Новгорода Ніфонту, радіти у Господі. Чули ми про твоє несправедливе страждання, яке страждав Бога ради проти Кліма митрополита, без нашого благословення, який самостійно очолив Київську митрополію, і те, що ти чесний отче забороняєш йому і не бажаєш з ним співслужити, не поминаєш його на божественній літургії, і багато постраждав через нього...” [6, с.297]. Владика Ніфонт був останнім новгородським архієреєм, обраним із києво-печерських ченців [15, с.102].

Останнім очолив Новгородську єпископію єпископ Аркадій (1157-1165 рр.). Про діяльність владика Аркадія до архієрейської хіротонії немає достовірних даних. Опис життя єпископа Аркадія до обрання на кафедру поміщений в записці, яка міститься в Макаріївських мінеях. В записці коротко повідомляється про життя єпископа Аркадія до прийняття священицького сану: „Був бідний, в молодості покинув батьків і прийняв постриг в Юрієвому новгородському монастирі, тут отримав сан пресвітера, потім став ігуменом і в кінці був вигнаний із монастиря”. Після вигнання князь Ізяслав відправив Аркадія в монастир святого Пантелеймона. Цей монастир згадується в грамоті князя Всеволода Мстиславича Юрієвому монастирю. У 1148 р. Ізяслав видав Пантелеймоновому монастирю грамоту на землі, які виділив Новгород [16, с.65].

В „Житті єпископа Аркадія Новгородського” повідомляється: „В 1153 р. побудував Аркад ігумен церкву Успіння Богородиці, і створив собі монастир від Великого Новгорода три поприща...” [31, с.99]. Обрання в єпископи Аркадія відбулося без погодження із новгородським князем та митрополитом, причиною стало те, що єпископ Ніфонт не залишив по собі наступника. Вибори Аркадія на єпископську кафедру відбулися за жеребкуванням. Традиція обрання єпископа в результаті жеребкування зберігалася в Новгороді до включення його до складу Московського князівства. При обранні в єпископи важлива роль відводилася не наявності священного сану, а способу життя кандидата в архієреї. Між обранням в єпископи

та хіротонією могло пройти декілька років. Єпископська хіротонія Аркадія відбулася у 1158 р. В „Житії” повідомляється: „В 6666 [1158] р. пішов Аркад до Києва ставитися єпископом, і покладений від митрополита Костянтина, і прийшов до Новгороду місяця вересня в 13 день, на канон святого Воздвиження” [31, с.102].

Однак О. Лосева вказує на те, що хіротонія Аркадія відбулася в 1164-весною 1175 р. Тоді в Новгороді часто змінювалися князі. Наприклад, в „Житії єпископа Аркадія” згадується князь Святослав Ростиславич, який двічі був новгородським князем в 1158-1160 рр. та 1161-1167 рр [18, с.194].

У 1158 р. на початку служіння Аркадія в Новгороді відбулася епідемія мору, в результаті якої загинула значна кількість населення. Наступною трагедією для новгородців став голод, спричинений посухою 1161 р [15, с.112].

Владика Аркадій вперше запровадив посаду – владичний тіун, сфера діяльності якого охоплювала господарські питання єпископії. Термін „владичний тіун” згадується в стіхірарі Софійського собору. Владичні тіуни були особисто залежними людьми, про що свідчать грамоти XIV ст. [45, с.72]

В період архієрейського служіння Аркадія за новгородський князівський престол розпочав боротьбу князь Андрій Боголюбський. У 1159 р. в Новгород прибули послы князя Андрія, щоб передати його волю народному вічу. Новгородці пішли на поступки Андрію Боголюбському і прогнали князя Святослава з братом Давидом. На вічі було прийнято рішення запросити на князювання сина князя Андрія Георгія, однак князь відправив до Новгороду брата Мстислава [15, с.113-114].

Місіонерська діяльність та розвиток економічних зв’язків сприяли поширенню влади новгородського єпископа. Про це свідчить знахідка єпископської печатки в Юр’єво-Польському районі [22, с.37].

Новгородські єпископи стосовно князівської влади дотримувалися сформованих традицій, які передбачали: 1) в політичних питаннях не відстоювати власних інтересів, а підтримувати одну із сторін; 2) не брати участі в створині законодавчих актів, а вирішувати політичні питання завдяки особистому впливу. Єпископи виступали в ролі ідеологічного та політичного фактора, який впливав на розв’язання політичних та соціально-економічних питань [5, с.113].

Отже, в процесі утвердження християнства на території Руської землі однією з перших була створена Новгородська єпископія. З розвитком демократичних процесів в середньовічному Новгороді

сформувалася традиція обрання єпископів та велася боротьба за отримання статусу автономії.

Джерела та література: 1. Алексеев А. Описание Новгородского Софийского собора. – М., 1847. – 32 с.; 2. Амвросий (иеромонах). История Российской иерархии: В 6-х ч. – М.: Синодальная Типография, 1807. – Ч. I. – 643 с.; 3. Амосов М.В. Становление государственности Древнего Новгорода и монументального зодчества. – М.: РИОР: ИНФРА., 2012. – 214 с.; 4. Беляев И. История Новгорода Великого от древнейших времен до падения. – М.: Синодальная Типография, 1866. – 577 с.; 5. Введение христианства на Руси. – М.: Мысль, 1987. – 303 с.; 6. Голубинский Е. История Русской церкви. – М., 1901. – Т. I. – 956 с.; 7. Голубинский Е. История канонизации святых в Русской церкви. – М., 1903. – 404 с.; 8. Дмитриев Л.А. Житийные повести русского севера как памятники литературы XIII – XVII вв. – Л., 1973. – 294 с.; 9. Древняя Русь (IV – XII вв.) / Сост. М.О. Колыванова. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 256 с.; 10. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова: В 12-и т. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – Т. V. – 384 с.; 11. Древнерусские патерики / Под ред. Л.А. Ольшевской и С.Н. Травникова. – М.: Наука, 1999. – 494 с.; 12. Иерархи Новгородской епархии от древнейших времен до настоящего времени: краткая биографические очерки. – Новгород, 1897. – 255 с.; 13. Избранные жития русских святых: X – XV вв. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 384 с.; 14. Иоанн (Соколов), еп. Смоленский. О монашестве епископовъ. – Почаев, 1904. – 157 с.; 15. Кафедра Новгородских Святителей. Жития, сведения и биографические очерки: В 3-х т. – Великий Новгород, 2011. – Т. I. – 688 с.; 16. Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М.: Наука, 1989. – 512 с.; 17. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н.И. Костомаров. – Вып. 1: X – XIV столетия. – Репринт. воспроизведение изд. 1873. – М.: Книга, 1990. – 608 с.; 18. Лосева О.В. Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV вв. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 472 с.; 19. Макарий (архимандрит). Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях. – М., 1860. – 651 с.; 20. Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994-1996. – 3047 с.; 21. Мединцева А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. – М.: Наука, 1978. – 308 с.; 22. Мусин А.Е. Загадка дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X – XVI вв. – СПб.: ИИМКРАН, 2013. – 139 с.; 23. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.; 24. Очерки по истории Русской святости / сост. иеромонах Иоанн (Кологривов). – Брюссель: Жизнь с Богом, 1961. – 415 с.; 25. Петрушко В.И. История Русской церкви с древнейших времен до установления патриаршества. – М., 2007. – 356 с.; 26. Поварова Н.А. Эволюция структуры русской церкви в X – XIII вв. как общественного института // I Романовские чтения. История Российской государственности и династия Романовых: актуальные проблемы изучения. Кострома. 29-30 мая. – 2008. – С. 99-103; 27. Полное собрание Русских летописей. – СПб., 1841. – Т. III. – 308 с.; 28. Полное собрание Русских летописей. Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. Т. XLIII. – 367 с.; 29. Ричка В.М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації Київської Русі // Історичні дослідження.

Вітчизняна історія. – Вип.15. – 1989. – С. 3-8; **30.** Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI – XV вв. – СПб.: Изд-во С. Петербург. университета, 1992. – 172 с.; **31.** Святые Новгородской земли X – XVIII вв.: В 2-х т. – Великий Новгород, 2006. – Т. I. – 732 с.; **32.** Святые Новгородской земли X – XVIII вв.: В 2-х т. – Великий Новгород, 2006. – Т. II. – 1456 с.; **33.** Скрынников Р.Г. История Российская IX – XVII вв. – М.: Изд-во Весь Мир, 1997. – 496 с.; **34.** Соловьев П. Описание Новгородского Софийского собора. – СПб., 1858. – 243 с.; **35.** Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – 453 с.; **36.** Толстой М.В. Книга глаголемая описание о Российских святых, где и в котором граде, или области, или монастыре, или пустыни поживе и чудеса сотвори всякого чина святых / М.В. Толстой. – Репринт. воспроизведение изд. 1888. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского ставропигиального монастыря, 1995. – 288 с.; **37.** Федотов Г.П. Святые Древней Руси. – М., 1990. – 121 с.; **38.** Феннсл Джон. Кризис средневековой Руси 1200 – 1304. – М.: Прогресс, 1989. – 291 с.; **39.** Фомина Т.Ю. Епископская власть в домонгольской Руси: постановка проблемы [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.vestnik.tsru.ru/>; **40.** Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-Государства Древней Руси. – Л., 1988. – 269 с.; **41.** Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. – М., 1990. – 328 с.; **42.** Фроянов И.Я. Мятный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. – СПб.: Изд-во С. –Петербургского университета, 1992. – 280 с.; **43.** Халявин Н.В. Отечественная историография новейшего времени о роли церкви в политической истории Новгорода Великого // Вестник Удмуртского университета. – Вып.3. – 2010. – С. 11-22; **44.** Хорошев А.С. Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 224 с.; **45.** Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 232 с.; **46.** Янин В.Л. Новгородские посадники. – М., 1962. – 384 с.; **47.** Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв.: В 2-х т. – М.: Наука, 1970. – Т. I. – 249 с.; **48.** Янин В.Л. Некрополь Новгородского Софийского собора. – М.: Наука, 1988. – 240 с.; **49.** Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.; **50.** Яхонтов А. Жития Северных русских подвижников поморских как исторические источники. – Казань, 1881. – 377 с.

УДК 94:355.2(=131.1)(477.75) «13/14»

Анатолій КУЗЬ

УТАКТИКА ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ГЕНУЕЗЦІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ УПРОДОВЖ XIV-XV СТ.

У статті автор аналізує тактичні прийоми ведення війни у генуезьких колоніях Північного Причорномор'я та прослідковує їх еволюцію впродовж пізнього середньовіччя. Основну увагу приділено проблемі фортечної оборонної війни, застосування новітніх видів озброєння та використання найманців.

Ключові слова: гарнізон, Кафа, тактика, фортеця, найманці, зброя, генуезці, оборона, Статут 1449 р., кондотьєр, війна.